

ya va etnografiyaga bo'linadi. Etnografiya esa, o'z navbatida, etnologiya va sotsial antropologiyadan tashkil topgan bo'lib, ularning har biri o'ziga xos maxsus uslublariga egadir.

Etnologiya deb u alohida xalqlarni aniq tarixiylik prinsiplari asosida o'rganuvchi, ularning ichki taraqqiyoti, o'zaro madaniy aloqalarini tahlil etuvchi fanga nisbatan qo'llashni tavsiya etgan. Muallifning qarashicha, etnologiyaning asosiy metodi yozma manbalar asosida insoniyat madaniyatini tarixiy rekonstruksiya qilishdir.

Uning fikricha, ijtimoiy antropologiya insoniyat madaniyatini o'rganishda umuman boshqacha yo'nalishni aks ettiradi. Uning vazifasi aniq bir xalqlar madaniyatini rekonstruksiya qilish emas, balki xalqlarning ijtimoiy va madaniy taraqqiyotidagi umumiy qonuniyatlarni izlab topishdir. Ushbu fan tabiiy fanlarning induktiv va anologik metodlaridan foydalanadi.

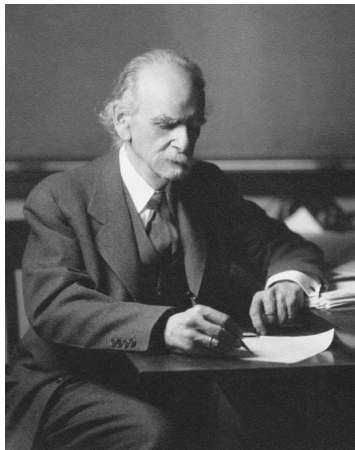
Induktiv metodning mohiyati materiallarni ajratib tanlab olish va umumlashtirish bo'lib, bu madaniy ko'rinishlarni o'rganishga taalluqlidir.

8-§. Etnopsixologiya maktabining shakllanishi

Ma'lumki, XX asrning 30-yillarigacha Amerikada etnologiya mashhur olim Frans Boas maktabi ta'sirida rivojlangan.

Frans Boas g'oyalari bir necha o'n yillar oldin na faqat psixologik antropologiya, balki madaniy antropologiyaning qator dastlabki asosiy magistral yo'nalishlari uchun asosiy pillapoya bo'lib xizmat qilgan. Boasni tadqiqotchilar zamonaviy etnologiyaning me'mori, deb hisoblaydilar. U, avvalo, evoly-

utsionistlarning kishilik jamoasi, ijtimoiy institutlar, madaniy quyidan yuqoriga qarab taraqqiy etib boradi, degan ta'limotiga keskin qarshi chiqqan.

Frans Boas
(1858 – 1942)

Boas o'zidan oldingi tadqiqotchilar mavhum yoki noto'g'ri xulosalarga kelgan va shu bois etnologiyani yangidan yaratmoq zarur degan xulosaga kelgan. U yangidan etnografik materiallar yig'ish uchun oldingi tadqiqotchilardan ko'proq dala ekspeditsiyalari tashkil etish va ular asosida yangi konsepsiyalar yaratish zarur, deb hisoblagan. Bu borada Amerika maktabining vakillari o'zlarining dala

tadqiqotlarini o'tkazish jarayonida ko'plab psixologik uslublardan foydalangan. Natijada psixologik antropologiyaga oid ko'plab ma'lumotni yig'ishga muyassar bo'lingan. Psixoantropologik nazariyaga bo'lgan ehtiyoj natijasida etnopsixologiya maktabi taraqqiy etadi.

Etnologiyada psixologik yo'nalish o'z taraqqiyoti jarayonida o'zining konseptual vorisligini saqlagan holda bir necha marotaba nomini almashtirgan. Mazkur yo'nalish dastlab Frans Boasning tarixiy maktabi, keyinchalik Shaxs va Madaniyat maktabi, undan keyin «milliy xarakter»ni tadqiq qilish, XX asrning 60- yillaridan boshlab to hozirgi kungacha esa psixologik antropologiya yoki etnopsixologiya nomi bilan yuritiladi.

Etnopsixologiya maktabi namoyandalarining ta'kidlashlaricha, «madaniyat» mavhum tushunchadan ko'ra kengroqdir, lekin bu borada birinchi o'ringda individ, shaxs turadi. Shu bois, ularning fikricha, har bir xalq madaniyatini tadqiq qilishda individ va shaxsni o'rganishdan boshlamoq joiz.

Dastlabki etnopsixologik konsepsiya etnologlar tomonidan emas, balki psixologlar, aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, *Abram Kardiner (1891 – 1981)* tomonidan yaratilgan. U o'z qarashlarini «*Individ va uning jamoasi*» (1937) va «*Jamiyatning psixologik chegarasi*» nomli asarlarida etnopsixologiya maktabining asosiy g'oyalarini bayon qilgan. Uning fikricha, insonning shaxsiy xususiyatlari u tug'ilgandan keyingi dastlabki vaqtdanoq shakllana boshlaydi. Bu shakllanish tashqi ta'sirlar va, ayniqsa, jamiyatlardagi o'ziga xos bola parvarishlash usullari: ovqatlantirish, yo'rgaklash, ko'tarish, keyinroq esa yurishga, gapirishga va ozodalikka o'rgatish kabilar orqali amalga oshadi. Shuning uchun ham inson ruhiyatining shakllanishi, asosan, 4 – 5 yoshgacha davom etadi va undan keyin mustahkamlanadi va butun umr deyarli o'zgarishsiz qoladi. Kardiner «asosiy shaxslar» tushunchasiga urg'u berdi.

Nafaqat Kardiner, balki AQSh etnopsixologiya maktabining R. Linton, E. Sepir, R. Benedikt, M. Midkabi asoschilari ham etnik farqlanish va madaniyatlarning dinamikasini «muhim shaxslar tarkibi» nazariyasi bilan bog'lab tushuntirishga harakat qilganlar. Jumladan, atoqli etnolog Rut Benidikt o'zining «Madaniyat namunalari» (1934), «Janubiy G'arb madaniyatining psixologik tiplari» (1928), «Shimoliy Amerikadagi madaniyatlarning konfiguratsiyasi» (1932) kabi asarlarida turli madaniyatlarda o'ziga xos shaxslar jamoasi mavjudligi haqidagi qarashlarini bayon etgan. Kardiner tasavvuriga ko'ra, insonning shaxsiy qarashlari tug'ilgandan keyingi dastlabki kunlardanoq shakllana boshlaydi. Bu bevosita unga tevarak-atrofdagilarning munosabatlari asosida shakllanadi. Bolalik davrida bo'lgan munosabat uning kelgusidagi hayot faoliyatida o'ziga xos iz qoldiradi.

Etnopsixologiya maktabining nazariy-metodologik yo'nalishi madaniyat va shaxsning o'zaro ta'sirini aniqlashdan iborat bo'lgan. Ularning nazariyasiga ko'ra har bir madaniyat o'ziga xos shaxslar tipining egasidir va bolalar tarbiyasini o'rganish shaxs va madaniyat o'rtasidagi munosabatlar orqali shakllanadigan milliy xarakterni ochib berishda muhim voqita hisoblanadi.

XX asrning 30 – 40-yillariga kelib shaxs bilan madaniyat munosabati tushunchasi etnologiyaning dolzarb va asosiy muammosiga aylandi hamda tobora ko'proq etnolog olimlarning e'tiborini torta boshlagan edi. Mazkur muammo bo'yicha o'z nazariyalarini ilgari surgan olimlar ikki oqimni tashkil etdi: birinchi oqim vakillari «inson xarakteri faqat tarbiya natijasida shakllanadi» degan nazariyani ilgari suruvchi Boasning madaniy deatamasizmi tarafdorlaridir (R. Benidikt, M. Mid), ikkinchi oqim tarafdorlari esa «neofreydizm (ya'ni turli madaniyat shaxs tiplari) – umumlashgan asosdagi cheklangan variatsiyaning natijasidir», – degan g'oya tarafdorlaridir (A. Kardiner, R. Linton, I. Xollouel).

Etnopsixologiya maktabining rivojlanishida, shubhasiz, Boasning shogirdi M. Midning katta xizmatlari bor. U ustozining turli madaniyatlardagi tarbiya usuli shaxslar va ularga xos faoliyatlarni keltirib chiqarishi haqidagi fikrini quvvatlaydi hamda inson xulq-atvori, faoliyati, shaxsiy xususiyatlarini biologik omil (irq) bilan emas, madaniyat bilan bog'liqligi haqida ilmiy xulosaga keladi.

M. Mid Samoa Admiralteystva (1928 – 1929, 1965 – 1967) orollari, Yangi Gvineya (1930 – 1933), Indoneziyaning Bali (1936 – 1940) orolida va boshqa hududlarda uzoq vaqt etnografik tadqiqotlarini olib bordi. Mazkur dala tadqiqotlari ma'lumotlari asosidagi

«Samoada balogʻatga yetish», «Uch ibtidoiy jamoalarda jins va ehtiros», «Gvineyada voyaga yetish» kabi asarlari bilan M. Mid butun dunyoga tanildi.

Margarid Mid
(1863 – 1931)

Mid fikriga koʻra, bolalar birinchi navbatda, atrofdagilarning xatti-harakatiga taqlid qilib ijtimoiy inson sifatida rivojlana-dilar. Taqlid shakllaridan biri oʻyin hisoblanadi. Oʻyinlarda koʻpincha bolalar kattalarga taqlid qiladilar. Bola kattalarni kuzatib, loydan pirog

yasaydi, bogʻbon yoki dehqonga havas qilib belkurak bilan yer chopishga harakat qiladi. Bolalar oʻyini oddiy taqliddan toʻrt-besh yoshli kattalarga oʻxshab bajaradigan murakkab harakatlargacha tadrijiy yoʻlni bosib oʻtadi.

Buni Mid boshqalar rolini qabul qilish, yaʼni boshqalarga oʻxshashga oʻrganish, deb atagan. Xuddi shu bosqichda bolalarda oʻz shaxsi toʻgʻrisida tuygʻu paydo boʻladi.

Margarid Mid oʻzining faoliyati davomida 40 dan ortiq asar yozgan. U bir necha ilmiy jamiyatlar, xususan, Amerika antropologlar jamiyati raisi boʻlgan. Mid vafotidan soʻng 1978-yilda Amerika Prezidentining Ozodlik medali bilan mukofotlangan. Margarid Midning asosiy dala yozuvlari hozirda AQSh Kongressi kutubxonasida saqlanadi.

Etnopsixologik qiyofa tushunchasiga ham koʻp tadqiqotchilar oʻz taʼriflarini berib oʻtganlar. Masalan, rus tadqiqotchisi S. I. Korolyov shakllangan etnik qiyofa «maʼlum darajada muhofaza qiluvchi mexanizm

rolini o'ynaydi. U xuddi elakdek, yot narsalarni ajratib, uni yo qabul qiladi yoki uni shu xalqda mavjud bo'lgan normalar asosida qayta ishlab beradi, yoxud inkor qiladi», – deb ta'rif bergan. Bu ta'rifni biroz boshqacharoq talqin etadigan bo'lsak, etnoslarning psixologik qiyofasi – ularning atrofdagi voqelikni, hodisalarni o'ziga xos ravishda idrok, tafakkur, tasavvur qilishi ularga bo'lgan munosabatning urf-odat, an'analar, xarakter tarzida namoyon bo'lishidir.

Har bir xalqning psixologik qiyofasiga mos tarzda madaniyati, oilaviy va ijtimoiy munosabatlar tizimi, yosh va jinslar o'rtasidagi farqlanish, diniy e'tiqodga nisbatan munosabat va shu bilan bog'liq harakatlar, kayfiyatlar hozirgi davrda esa siyosiy jarayonlarga munosabatlar ham shakllanadi.

Muayyan bir etnik guruhlar ma'lum bir tarixiy rivojlanish bosqichida o'ziga xos ruhiy-axloqiy xislatlarga ega bo'lib boradi va bu hol ularning madaniyatiga ham kuchli ta'sir ko'rsatadi. Masalan, biz ruhiy-axloqiy xislatlarimiz va shunga bog'liq turmush tarzimiz bilan xuddi shu makonda bir asr oldin yashagan o'z ajdodlarimizdan ancha farq qilamiz.

XX asrdagi AQSh etnopsixologiya maktabining asosiy xususiyatlari madaniyatni shaxs orqali tushuntirishga intilish, insonning bolalik davriga, ayniqsa, go'dakning ruhiy-jinsiy shakllanishiga kuchli qiziqish, jamiyat rivojlanishida ijtimoiy-iqtisodiy omillarning o'rniga yetarli baho bermaslik va psixik omillarni mutlaqlashtirishda mujassamlashgan.

AQSh etnopsixologiya maktabining fan oldidagi xizmatlari etnografiyaning psixologiya va psixiatriya bilan yaqinlashuvida, etnografiyaga loyihalangan testlarni qo'llash orqali bolalik davrini qiyosiy tadqiq qilishni rivojlantirishda namoyon bo'ladi.

XX asrning 60 – 70-yillariga kelib etnopsixologik tadqiqotlar hududi sifatida «madaniyat va shaxs»ni

sotsial-madaniy sistema bilan bog'liq tarzda o'rganish yana dolzarb muammoga aylandi.

Psixologik antropologiya sohasida nemis olimi I. Eybl-Eybesfeldt, italiyalik V. Lantanari, gvatemalalik A. Mendea-Dominige kabi olimlar faol tadqiqot olib borib, etnopsixologiya rivojlanishiga muhim hissa qo'shgan. Ular etnopsixologiyaning amalda dunyo fanlari tizimida mustahkam o'rin olishida ham muhim rol o'ynagan.

Psixologik antropologiya insonni bashariyatning va alohida madaniyatning bir bo'lagi sifatida tadqiq qilar ekan, turli sotsial va madaniy tizimlarda a'lo darajadagi hamfikrlik va hamjihatlik vujudga kelishi uchun keng yo'l ochadi. Bu esa davrimizga xos bo'lgan iqtisodiy-ijtimoiy, siyosiy, milliy va diniy muammolar globallashtayotgan zamonda ko'plab muammolarni hal qilishning samarali vositasidir.

Jahon etnologiyasida etnopsixologiyaning o'рни haqidagi fikrlarimizni yakunlar ekanmiz, ilg'or mamlakatlarning iqtisodiy-ijtimoiy muammolarni yechishda etnopsixologik tadqiqotlar natijasidan samarali tarzda foydalanganligini ta'kidlab o'tish joiz.

Xalqimiz moddiy va ma'naviy madaniyatining ajralmas qismi sanalgan uning e'tiqodi, urf-odatlari, uy-joyi, kiyim-kechagiya taomlarini o'rganish bilan bir qatorda ana shu o'ziga xos moddiy va ma'naviy madaniyatning shakllanishida katta ahamiyatga ega bo'lgan xulq-atvori va ruhiyatini tadqiq etish ham muhimdir.

Faqat etnopsixologik tadqiqotlar bilangina biz tariximizning keyingi davrida xalqimiz ruhiyati va xulq-atvorida paydo bo'lgan loqaydlik, boqimandalik, mas'uliyatsizlik, millatparvarlik va vatanparvarlik tuyg'ularidan uzoqlashish kayfiyatlari, tashabbuskorlik va tadbirkorlikning sustligi kabi salbiy xislatlarning vujudga kelganlik sabablarini ochishimiz, jonkuyarlik, tashabbuskorlik, vatanparvar-

lik va boshqa shu kabi fazilatlarni rivojlantirishning yo'llarini topishimiz mumkin.

Jahon tarixiga nazar soladigan bo'lsak, inglizlardagi kuchli tadbirkorlik, tashabbuskorlik va tarbiyadagi qattiqqo'llik xislati, nemislardagi o'ta mas'uliyatlilik va o'ziga ishonch hislari, yaponlarning millatparvarligi va jamoa manfaatini e'zozlashlari, fransuzlardagi doimo yangilikka va erkin fikrlashga intilish bu xalqlar yashayotgan yurtlarni dunyoda eng taraqqiy etgan mamlakatlarga aylantirgan.

9-§. Etnologiyadagi yangi konsepsiyalar

Keyingi yarim asr davomida etnologiya fanida ko'plab yangi nazariy-metodologik qarashlar hamda g'oyalar paydo bo'ldi. Shubhasiz, bunday qarashlarning paydo bo'lishi dunyo miqyosida siyosiy jarayonlarning o'zgarishi bilan bog'liqdir. Ayniqsa, Ikkinchi jahon urushidan so'ng mustamlakachi imperiyalarning yemirilishi etnologiyaning taraqqiyotiga sezilarli ta'sir qildi, deb aytish mumkin. Yevropadagi yirik davlatlarning mustamlakalardan mahrum bo'lishi mazkur mamlakatlarda etnologiyaga bo'lgan qiziqishning ma'lum ma'noda susayishiga va, o'z navbatida, etnologik tadqiqotlar uchun ajratiladigan mablag'ning kamayishiga sabab bo'ldi. Etnologiyaga amaliy qiziqishning kamayishi ayrim mamlakatlarda (masalan, Niderlandiyada) qator ilmiy tadqiqot institutlarining yopilishiga olib kelgan bo'lsa, boshqa mamlakatlarda (xususan, Buyuk Britaniya va Fransiyada) etnologiyaning fanlar tizimidagi o'rni va ahamiyati ma'lum ma'noda pasaygan. Biroq bu jarayonlar Yevropa mamlakatlari etnologiyasida keyingi davrda hech qanday yangi qarashlar va nazariyalar yaratilmagan degan mulohazani bildirmaydi. Bu